

Bilden av Förintelsen

KARIN KVIST GEVERTS*

*Svenska Institutet för
Förintelseforskning*

Fotografiets motiv (s. 465) är den numera ikoniska bilden av huvudporten till Auschwitz-Birkenau, ett av sex förintelseläger som nazisterna byggde i det ockuperade Polen som en del i genomförandet av Förintelsen.¹ Skärpan är inställd på järnvägsrälsen som leder rakt in genom porten samtidigt som dimman bidrar till den suggestiva känslan. Fotografiet är taget 2003 av min dåvarande kollega, historikern Laura Brander, när vi deltog i en resa till Förintelsens platser som arrangerades av Svenska kommittén mot antisemitism. Vi var doktorander och skulle börja undervisa på en kurs i Förintelsens historia och historiografi som gavs vid Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord vid Uppsala universitet.² Jag har sedan dess ofta använt bilden i undervisningen men funderade då inte så mycket på vad jag ville förmedla med bilden.

När vi i dag tänker på Förintelsen är det ofta just det här motivet vi har för ögonen, och det är inte så konstigt. Flera forskare har påpekat att Auschwitz har blivit en symbol för ondska och för Förintelsen.³ Men

* Docent i historia

Jag vill tacka gästredaktörerna samt Pontus Rudberg, Lars M. Andersson och Laura Brander för värdefulla kommentarer och litteraturtips som gjorde texten bättre.

1. Jag definierar Förintelsen som det nazistiska folkmordet på de europeiska judarna. Nazisterna byggde sex förintelseläger i Polen: Auschwitz-Birkenau, Majdanek, Belzec, Treblinka, Sobibor och Chelmno. Dessutom etablerade nazisterna och deras allierade mer än 44 000 koncentrationsläger (inklusive ghetton, internerings- och arbetsläger) i ockuperade Europa, se United States Holocaust Memorial Museums encyklopedi över Förintelsen, <<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/gallery/camp-system-maps?parent=en%2F4656>> (1/3 2022).

2. Nuvarande Hugo Valentin-centrum.

3. Se exempelvis Robert Jan van Pelt, som talar om Auschwitz som "the symbolic center of the Holocaust", Robert Jan van Pelt, *The Case for Auschwitz. Evidence from the Irving Trial* (Bloomington 2016) s. 8. Se även Stéphane Bruchfeld, som skriver: "Idag har Auschwitz och datumet 27 januari fått en särskild symbolisk betydelse för det som numera kallas 'Förintel-

är det här *bilden* av Förintelsen? Debatten om huruvida Förintelsen kan representeras i ord och bild, och i så fall hur, har pågått länge.⁴ En viktig fråga har handlat om avsaknaden av bilder från gaskamrarna, det vill säga om en bild inte visar "allt", kan den då alls visa något överhuvudtaget? Ett viktigt inlägg i debatten var Claude Lanzmanns film *Shoah* från 1985 där regissören valde att inte visa dokumentära bilder eftersom han menade att de är bedrägliga och bidrar till glömskan.⁵ Flera forskare har påpekat att användningen av bilder fick en viktig betydelse redan i samtiden, och ofta utgår analysen från Barbie Zelizers resonemang om dokumentärfotografiers betydelse. Zelizer menar att "bilderna i hög grad ersatte det skrivna ordet i den journalistiska rapporteringen från lägren" och att "lägerfotografierna överskred gränsen för det kulturellt tolkningsbara."⁶ Max Liljefors påpekar att det finns en skillnad mellan att visa och representera där det som representeras måste kunna förankras i något som är bekant "för att kunna vara meningsbärande, och anblicken av lägren kunde inte relateras till tidigare erfarenheter".⁷ I dag, mer än 75 år sedan befrielsen av Auschwitz-Birkenau, har vi helt andra kunskaper och erfarenheter, men frågan är fortfarande om den här och andra bilder hjälper oss att förstå Förintelsen bättre.

Det fotografi som står i centrum för denna essä är inte dokumentär men det påminner i sin komposition om de dokumentärfotografier

sen". Stéphane Bruchfeld, "Är det dags att göra sig av med 'Förintelsen'? Reflektioner kring ett begrepp", i Lars M Andersson & Karin Kvist Geverts (red.), *En problematisk relation? Flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1920–1950* (Uppsala 2008) s. 31. Se även Johan Östlings avhandling, som inleds med en diskussion av skissen till Melvin Charneys konstverk "Better If They Think They Are Going to a Farm..." från 1982 där huvudporten till Auschwitz-Birkenau dubbel exponeras på rader av modernistiska höghus. Östling menar att vi ska tolka Charney som att "Historiens spår, så kan vi tyda det, måste passera genom nazisternas helvetesport för att leda vidare in i vår tid. Eller omvänt: när efterkrigstidens européer blickar tillbaka på sitt nära förflutna ser de silhuetterna av Auschwitz." Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm 2008) s. 10.

4. Se exempelvis antologin Saul Friedlander (red.), *Probing the Limits of Representation: Nazism and the 'Final Solution'* (Cambridge 1992) för en tidig diskussion och Bruno Chauat, "In the Image of Auschwitz", *Diacritics* 36:1 (2006) s. 86–96 för en nyare. På svenska, se Ulf Zander, "Den slingrande vägen från Auschwitz: Om Förintelsens bilder och de eventuella sambanden mellan då och nu", *Scandia* 66:2 (2000) s. 283–319; Max Liljefors, *Bilder av Förintelsen: Mening, minne, kompromettering* (Lund 2002); Klas Viklund (red.), *Bilden av Förintelsen:Handledning för att se, analysera och diskutera filmer om nazism och motståndskamp* (Stockholm 1998); Rebecka Katz Thor, *Beyond the Witness: Holocaust Representation and the Testimony of Images: Three films by Yael Hersonski, Harun Farocki and Eyal Sivan* (Stockholm 2018).

5. Chauat (2006) s. 87–88.

6. Barbie Zelizer refereras i Liljefors (2002) s. 19 och 32. Se även Zander (2000) s. 294.

7. Liljefors (2002) s. 33.

Huvudporten till koncentrations- och förintelslägret Auschwitz-Birkenau. Foto: Laura Brander (2003).

av Auschwitz-Birkenau som finns.⁸ Rebecka Katz Thor diskuterar i sin avhandling hur man kan betrakta rörliga bilder och stillbilder som vittnesmål. Hon menar att bilder inte kan ses som en avbild av verkligheten samtidigt som de naturligtvis har vissa sanningsanspråk.⁹ Hon påpekar också att bilder alltid är *framed*, alltså att de alltid är tagna med en tänkt inramning där vissa saker sätts i centrum och annat lämnas utanför, och att bilden oftast ges en rubrik som också blir betydelsefull för hur bilden ska förstås.¹⁰

Vi skulle kunna studera fotografiet empiriskt på ett liknande sätt som Wendy Lower gör i sin bok *The Ravine* där ett gammalt fotografi av en avrättning under Förintelsen undersöks kriminaltekniskt. I boken gör Lower noggranna efterforskningar och lyckas faktiskt med att identifiera gärningsmännen på fotografiet hon undersöker och ge upprättelse till offren.¹¹ Vi vet förvisso att fotografiet till denna text är nytaget, men hade vi inte redan känt till det hade vi kunnat datera det som taget efter 1944 eftersom tågrälsen som syns i bild inte fanns där före 1944. Rälsen byggdes i samband med deportationen av de ungerska judarna och innan dess fick fångarna gå till fots från järnvägsstationen ett par hundra meter bort.¹² Att undersöka själva fotografiet kan ge oss djupare kunskaper om platsen Oświęcim, men ger det oss en större förståelse för vad Förintelsen är?

Ulf Zander har diskuterat hur det svenska begreppet bild både syftar på "mentala föreställningar av diverse fenomen *och* konkreta bilder" och sätter därmed fingret på en del av problematiken med "bilden av Förintelsen".¹³ För just i glappet mellan den konkreta bilden på huvudporten till Auschwitz-Birkenau och bilden av densamma som en sym-

8. Se exempelvis Auschwitz-Birkenau Memorial museums historik, <<http://auschwitz.org/en/history>> (2022-01-10).

9. Katz Thor (2018) s. 33.

10. Katz Thor (2018) s. 74. Se även en ny studie av Christoph Bareither, som visar att besökare till Peter Eisenmans monument *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* i Berlin bidrar till att skapa platsens "emotional affordances" (ungefär: emotionella förmågor) genom att ta bilder, kontextualisera dem och dela dem i sociala medier, se Bareither, "Capture the feeling: Memory practices in between the emotional affordances of heritage sites and digital media", *Memory Studies* 14:3 (2001) s. 588.

11. Wendy Lower, *The Ravine: A Family, a Photograph, A Holocaust Massacre Revealed* (London 2021).

12. Christian Gerlach & Götz Aly, *Das letzte Kapitel: Der Mord an den ungarischen Juden*, (Stuttgart 2002), s. 255ff. Se även Laura Palosuo, *Yellow Stars and Trouser Inspections: Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945* (Uppsala 2008) s. 126–127.

13. Zander (2000) s. 284.

bol för Förintelsen uppstår problemet med ett överutnyttjande av vissa bilder, vilket riskerar ”att bilderna töms på innehåll”, och han menar att det är vad som hänt med just den bilden.¹⁴

Ser man till den forskning som finns om undervisning om Förintelsen i Sverige bekräftar den att Auschwitz har blivit symbolen för Förintelsen, och att det hänger ihop med att minnet av Förintelsen har blivit alltmer universellt.¹⁵ Ylva Wibaeus visar exempelvis att lärare förvisso använder Förintelsen på lite olika sätt i sin undervisning men i grunden är alla sätt instrumentella och syftar till att vara demokratifostrande.¹⁶ Att det är så hänger ihop med den tidigare läroplanen Lgr80 som betonade vikten av ”att eleverna ska formas till medborgare i ett demokratiskt samhälle”.¹⁷ I dag gäller en annan läroplan och detta syfte finns inte uttalat i de två senare läroplanerna (Lgr11 och Lgr22) som är mer målbeskrivande, men det finns fortfarande i Skollagen.¹⁸ Frågan är därför om det har ändrat så mycket av lärarnas sätt att undervisa om Förintelsen. Så tycks inte vara fallet, menar Maria Karlsson i sin översikt om Förintelsens lärdomar i *Historisk tidskrift*. Karlsson skriver att ”lärdomsperspektivet brukas och genomsyrar mycket av dagens kulturella representationer av Förintelsen. Det förflutna ska varna, lära och se till att vi, nästa gång, fattar rätt beslut”.¹⁹

Debórah Dwork har visat att även i Storbritannien och USA finns motsvarande förväntningar på att undervisningen om Förintelsen ska syfta till att motverka icke-demokratiska tendenser. Hon ställer dock den relevanta frågan om det är en rimlig förväntan. Varför ställer vi som krav att undervisning om Förintelsen ska ”vaccinera” vår skolung-

14. Zander (2000) s. 293.

15. Ola Flennegård, *Besöksmål Auschwitz: Om svenska resor för elever till Förintelsens minnesplatser* (Stockholm 2018) s. 69; Ylva Wibaeus, *Att undervisa om det ofattbara: En ämnesdidaktisk studie om kunskapsområdet Förintelsen i skolans historieundervisning* (Stockholm 2010); Niklas Ammert, *Om vad och hur ”må” ni berätta? Undervisning om Förintelsen och andra folkmord* (Stockholm 2011).

16. Wibaeus (2010) s. 212.

17. För citatet, se Ammert (2011) s. 86. Se även Wibaeus (2010) s. 216.

18. Fostransuppdraget står i skollagen, som slår fast att utbildningen ska ”förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande demokratiska värderingar som det svenska samhället vilar på”, se Skollag (2010:800), SFS nr: 2010:800, kap 1., §4.

19. Maria Karlsson, ”Förintelsens lärdomar – finns de? Och är de historievetenskapligt intressanta?”, *Historisk tidskrift* 140:4 (2020) s 703–704. Se även Olof Bortz, som visserligen är kritisk till delar av Karlssons påståenden, men som delar bilden att Förintelsens lärdomar väcker allmänhetens och politikerns intresse: Olof Bortz, ”Genmäle till Maria Karlsson: Om Förintelsens lärdomar”, *Historisk tidskrift* 141:4 (2021) s. 711.

dom mot rasism och göra människor till goda demokrater? Varför har vi inte motsvarande krav på undervisningen om upplysningstiden eller någon annan historisk period?²⁰ Det är som att vi inte hyser tilltro till att undervisning om Förintelsen är viktig och intressant i sin egen rätt. Dwork påpekar att skillnaden går mellan undervisning om Förintelsen (*Holocaust education*), som förutsätts vara just nyttig och instrumentell, och studiet av Förintelsen (*Holocaust studies*), där dessa krav inte är en utgångspunkt. För egen del menar hon att studiet av Förintelsen ger henne djupare insikter och kunskaper om sociala processer och strukturella mekanismer och att dessa insikter erbjuder henne en kompass, eller en ”rik historisk lins”, som hjälp att navigera i livet.

Avslutningsvis vill jag återvända till frågan som jag ställde i början: Är det här bilden av Förintelsen? Om Auschwitz är symbolen för Förintelsen visar bilden förvisso en central del, men var det detta som nazisterna såg framför sig? Var det målet för dem? Nej, det var inte dödslägren som

Flickor i den nazistiska ungdomsrörelsen Bund Deutscher Mädel klistrar upp affischer i staden Worms med texten "Flickor kom, också du tillhör oss" (Mädel komm auch du gehörst zu uns). Foto: Bundesarchiv, Wikimedia Commons.

20. Debórah Dwork, "Holocaust studies: A compass", i Carol Rittner & John K. Roth (red.), *Advancing Holocaust Studies* (London 2021) s. 78. En som för svensk del diskuterat det orimliga i dessa höga förväntningar på undervisning om Förintelsen är historikern Oscar Österberg, se Oscar Österberg, "Teaching and learning about the Holocaust in Sweden – some challenges for a new Swedish Holocaust museum", i Karin Kvist Geverts (red.), *Holocaust Remembrance and Representation: Documentation from a Research Conference*, SOU 2020:21 (Stockholm 2020) s. 165–167.

var målet för den nazistiska politiken. Dödslägren var ett medel för att "lösa" ett "problem". Förintelsen handlade i högsta grad om död, men Auschwitz var inte målet, det var ett av medlen. Målet för den nazistiska politiken var liv.

Målet var det som finns på ovanstående fotografi – att bygga det tredje riket och att skapa en "folkgemenskap" utifrån en "sund och frisk folk-kropp". Flickorna på fotografiet klistrar upp affischer som manar andra att ansluta sig till deras gemenskap. I det nazityska samhället och den nazistiska gemenskapen fick dock inte alla plats och Förintelsen blev den slutgiltiga lösningen på judefrågan.

Att verkligen försöka förstå vad som hände och "get it right" måste, som Michael Marrus skrev i sin bok med den motsägelsefulla titeln *Lessons of the Holocaust*, och som Stéphane Bruchfeld också påpekat, vara det som är vår uppgift som historiker.²¹ Det innebär att inte stanna vid ord som "aldrig mer", som yttras vid årliga minnesdagar eller temaveckor i skolor, utan att fortsätta undersöka och ställa frågor som: Vad ville förövarna och vilka var de? Hur skedde Förintelsen på lokal nivå? Hur agerade enskilda individer, institutioner och stater när de fick information om Förintelsen? Vilket motstånd fanns mot Förintelsen? Hur förstods denna händelse i sin samtid? Vad har Förintelsen med Sverige att göra?

Bilden av Förintelsen borde därför inte vara *en* utan *många*, och *berättelsen* om Förintelsen borde på motsvarande sätt inte kunna vara en enda sammanhållen sådan utan *flera berättelser* som i olika perspektiv och med olika material fördjupar och problematiserar vår förståelse av denna händelse.

21. Michael Marrus, *Lessons of the Holocaust* (Toronto 2016) s. 164–171; Stéphane Bruchfeld, "Should 'the Holocaust' be discarded, or what's in a name? Historiography(-ies), memory(-ies) and metanarrative(s)", i Kvist Geverts (2020) s. 45–46. Se även Maria Karlsson som också citerar Marrus men som drar slutsatsen att det kan vara intressant att studera historiska lärdomar som ett sätt att förstå *Vergangenheitsbewältigung*. Karlsson (2020) s. 704.